

СЛОВНИКОВИЙ ПОРТРЕТ 'НАЦІОНАЛІЗМУ' У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано словникові статті до слова націоналізм в українських філологічних, термінологічних й енциклопедичних словниках другої половини ХХ ст. Виявлено, що хоча й ці словники коректно з'ясовують основне значення слова (терміна) націоналізм, його лексикографічний портрет загалом виписаний негативно, що досягнуто шляхом специфічної побудови словникових статей.

Ключові слова: словник, семантика, семантична структура слова, компоненти значення, націоналізм.

Правильне розуміння винятково складного, неоднозначного й суперечливого в українській традиції поняття 'націоналізм' є одним із відповідальних завдань на шляху самопізнання й самовизнання нації, а також вкрай важливою складовою культури міжнаціональної та міждержавної комунікації у модерному глобальному світі під час і після воєнних конфліктів у Європі початку ХХІ ст. Стосується це особливо України, де навіть самі це слово було інструментом звинувачення, насилля, приниження, що стало як передумовою, так і наслідком ідеологічних маніпуляцій над *verbum націоналізм* шляхом модифікації його семантики, заміщення пізнавального компонента його значення оцінним. Спроба власне-лексикографічного осмислення поняття *націоналізм* й буде основною метою нашої статті, актуальність якої у значній мірі зумовлена відсутністю аналогічних праць.

Семантична структура слова, або змістова будова лексичної одиниці, яка, як відомо, охоплює його предметну віднесеність і власне значення, що й уможливує співіснування кількох / багатьох компонентів у межах цієї структури. Оскільки семантика далека від жорсткої детермінованості, то й можемо говорити лише про 'хитку рівновагу'¹ між значеннєвими елементами у межах змістової системи слова, особливо між предметним і оцінним компонентами, порушення якої неминуче веде до змін не лише у межах довільного слова, а й у мові загалом, на що звертає увагу Є. Бартміський: «Отже відношення між пізнавальними й оцінними компонентами у значенні слова характеризує стан хиткої рівноваги. 'Співпраця' між ними легко переходить у домінування одного над іншим, зазвичай активною стороною у конфлікті виступають оцінно-вартісні компоненти, пізнавальні компоненти легко втрачають свої позиції і часто бувають повністю усунені зі змісту слова. Оцінно-вартісна агресивність, яка призводить до розмивання, інколи до повного знищення пізнавального змісту слів, явище добре відоме дослідникам мови політичної пропаганди: такі слова як СОЦІАЛІСТИЧНИЙ, НАРОДНИЙ, ПОСТУПАЛЬНИЙ (як і їхні опозиції БУРЖУАЗНИЙ, АРИСТОКРАТИЧНИЙ, ЗВОРОТНИЙ) значно послабили у польській пропагандо-політичній мові свою описово-пізнавальну цінність, стали ярликами вартості in plus або in minus» [1, 198-199]. Саме процес зміщення пізнавальної складової значення оцінно-вартісною відбувся у межах семантичної структури слова *націоналізм*. Під впливом екстралінгвальних чинників послідовно виявив 'агресію' оцінний елемент і таким чином фактично знищив пізнавальний зміст цього слова, чи за термінологією Є. Бартмінського, порушив 'стан хиткої рівноваги у змістовій системі слова'. А, як відомо, будь-яка зміна семантики слова врешті-решт веде до зміни позамовного світу, тобто відбувається зворотній до називання процес: створення нового змісту мовної одиниці лексичного рівня й видавання цього змісту за реалію позамовної дійсності, інколи позбавленого будь-чого спільного з цією одиницею. Для для такого типу маніпуляцій чи не найкращим інструментом є словник.

Verbum націоналізм може виступати реєстровою одиницею філологічного, термінологічного й енциклопедичного словника і, залежно від часу й місця його лексикографування, виявляти певні особливості. З огляду на це, вибір словникових праць підпав під такі основні критерії: а) хронологічний; б) територіальний; в) типологічний. І було відібрано словники другої половини ХХ ст., друквані з періодичністю у десять років (1964 / 1966, 1973 / 1974, 1982 / 1985, 1996); крім того, одне із видань датовано після 1991 р., що його *de jure* можна кваліфікувати як джерело пострадянського часового відтинку, однак *de facto* важко навіть зараз говорити про сутнісну відмінність між власне-радянським й пострадянським періодом на кінець минулого століття. З огляду місця публікації, то йдеться про видання, здійснені у країнах соціалістичної vs несоціалістичної орієнтації. Тут маємо лише одну працю, опубліковану поза межами як України, так і країн, що входили до сфери впливу СРСР, – *Енциклопедія українознавства*, офіційне місце друку якої Париж – Нью-Йорк. Типологічно відібрано філологічний, термінологічний, енциклопедичний словник, відмінність між якими визнаємо, однак у межах винятково цього дослідження

¹ Чи не вперше явище 'хиткої рівноваги' описав С. Карцевський у своїй статті «*Du dualisme asymétrique du signe linguistique*», відомої у нас в перекладі «Об асимметричном дуализме лингвистического знака», де запропонував терміни 'асиметрія мовного знака', 'асиметричний дуалізм' і 'нестійка рівновага' [3, 85-90].

ігноруємо. Йдеться про два філологічні словники: *Словник української мови в 11-ти томах* (далі СУМ), *Словник іноземних слів* (далі СІС); три термінологічні, два філософської термінології, один з яких є перекладом з російського видання: *Філософський словник за редакцією В.І.Шинкарука* (далі ФСШ), перекладний *Філософський словник за редакцією М.М.Розенталя, П.Ф.Юдіна* (ФСРЮ), один наукового комунізму: *Науковий комунізм. Словник* (далі НК); і три енциклопедичні видання: *Українська радянська енциклопедія* (далі УРЕ), *Мала енциклопедія етнодержавознавства* (далі МЕУ) й *Енциклопедія українознавства* (далі ЕУ). Кожне з цих словникових джерел з'ясовує зміст аналізованої одиниці залежно від власних типологічних характеристик – філологічний, термінологічний, енциклопедичний. Проте, як побачимо далі, суттєвої різниці у дефініційних описах немає:

Словник української мови в 11-ти томах (т. 5, с. 232)²:

НАЦІОНАЛІЗМ, у, чол. 1. Реакційна буржуазна ідеологія й політика в галузі національних відносин, яка проповідує зверхність національних інтересів над соціальними, панування однієї нації за рахунок пригнічення іншої, розпалює національну ворожнечу, заперечуючи дружнє співробітництво і взаємодопомогу між націями.

2. Рух, спрямований на боротьбу за незалежність нації, народу проти іноземних гнобителів.

Словник іноземних слів (с. 457):

НАЦІОНАЛІЗМ (франц. nationalisme, від лат. natio – народ) – буржуазна ідеологія й політика в національному питанні, характерними рисами якої є проповідь зверхності національних інтересів над соціальними, класовими, проголошення національної нетерпимості, розпалювання національної ворожнечі. Н. виступає у двох формах: великодержавний шовінізм пануючої нації і місцевий Н. пригнобленої нації.

Філософський словник за ред. Шинкарука В. І. (с. 334-335):

НАЦІОНАЛІЗМ – буржуазна ідеологія і політика в національному питанні.

Філософський словник за ред. Розенталя М. М., Юдіна П. Ф. (с. 297-298):

НАЦІОНАЛІЗМ. Один з принципів буржуазної ідеології і політики, який проявляється в ідеї національної відособленості, проповіді недовір'я до ін. націй та міжнаціональної ворожнечі.

Науковий комунізм. Словник (с. 260):

НАЦІОНАЛІЗМ. Буржуазна і дрібнобуржуазна ідеологія, політика, психологія, система організацій, спрямованих на підрив інтернаціональної єдності трудящих, на штучне розпалювання міжнаціональної ворожнечі, на послаблення міжнародної армії праці, а отже, на увічнення капіталізму.

Українська радянська енциклопедія (с. 278):

НАЦІОНАЛІЗМ. Буржуазна ідеологія, політика і психологія в національному питанні, яка розглядає націю як позаісторичну категорію, вищу форму суспільної єдності, проповідує зверхність національних інтересів над класовими.

Мала енциклопедія етнодержавознавства (с. 728, 729, 743, 748):

НАЦІОНАЛІЗМ

слово націоналізм застосовується: а) у широкому розумінні – для позначення почуттів, ідей, ідеологій, що наголошують на цінності нації, національної культури, національних інтересів тощо; б) як назва особливої політичної ідеології, поряд з такими, як лібералізм, консерватизм та ін. [...]

(визначення) в українській політичній термінології під кінець ХІХ століття поняття націоналізм пов'язувалося з активною національною свідомістю та патріотизмом [...]

(у комуністичному суспільстві) націоналізм – це проекція власного зла назовні, створення всередині свого співтовариства стійкого стереотипу чужака, в якому матеріалізуються наші уявлення про демонічну сферу існування [...]

[...] стремління нації, чи скоріше національної еліти до держави [...]

(тлумачення Е. Сміта) [...] вважає націоналізм, насамперед, ідеологічним рухом за досягнення і збереження самоуправління та незалежності від імені групи, частина членів якої вважає за потрібне створити фактичну потенційну 'націю' як це зробили інші групи.

Енциклопедія українознавства (с. 1723):

НАЦІОНАЛІЗМ. В українській політичній термінології під кінець 19 віку поняття однозначне з активною національною свідомістю та патріотизмом.

У структурі словникового опису, яка сутнісно повинна відповідати семантичній структурі лексикографованої одиниці, можна ідентифікувати кілька аспектів інтерпретації: по-перше, пряме (головне, основне) значення, як відомо, безпосередньо співвіднесене з реалією позамовного світу, найменше залежне від контексту й характеру зв'язків з іншими словами; по-друге, суміжні та/або

² Подасмо лише визначення, залишаючи поза увагою пояснення, коментарі, екземпліфікацію, іншу додаткову інформацію. Однак у зіставній таблиці наводитимемо суміжні, протилежні та кваліфікаційні номінації з повних текстів словникових статей до заголовкового слова *націоналізм*.

протилежні номінації; і, по-третє, кваліфікаційні та колокаційні властивості, оскільки семантичні студії над словом передбачають аналіз його як формальних, так і змістових парадигматичних й синтагматичних відношень різного типу з іншими одиницями свого ж рівня. Зіставивши аспекти інтерпретації слова (терміна) *націоналізм* у відібраних словникових джерелах, ми отримали таку картину: див. таблиця «Зіставний аналіз словникового опису слова *націоналізм*».

Зіставний аналіз словникового опису слова *націоналізм*

	Основне значення	Суміжні номінації	Протилежні номінації	Кваліфікації	Колокації
СУМ	1) ідеологія й політика; 2) політичний рух	зверхність [національних інтересів]; ворожнеча [національна]; [рух за незалежність]	співробітництво; взаємодопомога	буржуазний; реакційний	боротьба проти н.
СІС	ідеологія й політика	шовінізм; український буржуазний н.; ворожнеча	пролетарський, соціалістичний інтернаціоналізм	буржуазний	–
ФСШ	ідеологія і політика	зверхність [національних інтересів]; ворожнеча [національна]; нетерпимість [національна й расова]; шовінізм;	н. [пролетарський, соціалістичний]	місцевий; пережиток капіталізму	н. панівної нації; н. пригнобленої нації
ФСРЮ	принцип ідеології і політики	ворожнеча [міжнаціональна]; шовінізм; зневажливе ставлення до інших націй	інтернаціоналізм; рівність [націй]	пережиток капіталізму	н. пригнобленої нації
НК	ідеологія, політика, психологія, система організацій	ворожнеча [міжнаціональна]; шовінізм; зневажливе ставлення до інших націй; егоїзм [національний]; антикомунізм	марксистсько-ленінська ідеологія; інтернаціоналізм	буржуазний	пережитки н.; реакційний характер ідеології і політики буржуазного н.
УРЕ	ідеологія, політика і психологія	зверхність [національних інтересів]; ворожнеча [міжнаціональна]; шовінізм; расизм; фашизм; геноцид; контрреволюція [буржуазно-націоналістична]; український буржуазний н.; сіонізм; обмеженість [національна]; колоніалізм; маоїзм	інтернаціоналізм; н. пригноблених націй; консолідація [національна]; рух [антиімперіалістичний, національно-визвольний]; інтернаціоналізму [ідеологія]; солідарність [класова]	буржуазний; контрреволюційний; людиноненавистницький	н. виражає класові інтереси буржуазії; н. у буржуазних країнах; соціальне коріння н.; роздмухування н.
	1) почуття, ідея, ідеологія;	шовінізм; патріотизм; ‘ура-	гуманізм; лібералізм; шовінізм	войовничий; демократичний;	атрибути н.; визначення н.;

МЕЕ	2) свідомість [національна]; 3) ідеологічний рух	патріотизм'; самостійництво; прагнення [мати державу]; національна свідомість		державоутворюючий; державотворчий; екстремістський; євразійський; ідеологічний; інтегральний; ліберальний; оборонний; політичний; правий; радикальний; реакційний; реформаційний	категорія н.; криза н.; критичний підхід до н.; н. хибний та справжній; питання соціальної бази н.; поняття н.; різновид н.; роль н.; сприйняття н.; ставлення до н.; фахівець з проблем н.; хибні теорії н.
ЕУ	свідомість [національна]	патріотизм; самостійництво	–	–	гене́за н.; виникнення н.

Основним номінативним значенням заголовкової одиниці *націоналізм* у семи з восьми аналізованих лексикографічних джерел є *'ідеологія'* (СУМ, СІС, ФСШ, ФСРЮ, НК, УРЕ, МЕЕ). Як *'ідеологія'* і *'політика'*, або як *'принцип ідеології і політики'* лексикографовано *націоналізм* у СУМі, СІС, ФСШ, ФСРЮ, НК і УРЕ. Але у НК та УРЕ основне значення, крім *'ідеологія і політика'* інтерпретовано ще як *'психологія'* і *'система організацій'*, а у МЕЕ – *'почуття'*, *'ідея'*. Дещо в інший спосіб визначено *націоналізм* в ЕУ – як *'свідомість [національна]'* і це визначення закріплено в МЕЕ як одне з ряду варіантних визначень. З аналізу наведених словникових дефініцій виходить, що основне значення *націоналізму* усе-таки зведено до *'ідеологія'*, чи, за Я. Дашкевичем, «певна система суспільно-політичних поглядів – ідей, згідно з якими мало б будуватися суспільне життя нації, держави – або навіть політичних і релігійних груп, об'єднань, з іншого ж боку, союзів націй – держав, імперій, цілого світу» [2, 711], що засадничо правильно. Семантичні маніпуляції починаються, по-перше, тоді, коли у структурі значення слова *націоналізм* з'являються додаткові компоненти на зразок *політика*, *принцип політики*, *психологія* тощо; і по-друге, за умови активізації контексту, суміжних або несуміжних / протилежних одиниць. І перше, і особливо друге підсилює саме оцінно-вартісний компонент значення, доволі агресивно звужуючи його предметний компонент.

Як засвідчує фактичний матеріал, найчастіше суміжним з *націоналізмом*, по-суті іншим боком однієї медалі, виступає *шовінізм*, що подають СІС, ФСШ, ФСРЮ, НК, УРЕ, МЕЕ, тобто усі аналізовані словники, крім СУМу і ЕУ. Цікаво, що МЕЕ інтерпретує *шовінізм* паралельно і як суміжне, і як опозиційне до *націоналізму*. Це може бути свідченням неоднозначності самого поняття *націоналізм* і результатом різних підходів до його осмислення та засад лексикографічного опрацювання. Суміжними постають також *ворожнеча [національна (міжнаціональна)]* – СУМ, ФСШ, ФСРЮ, НК, УРЕ; *зверхність [національних інтересів]* – СУМ, ФСШ, УРЕ; *зневажливе ставлення до інших націй* – ФСРЮ, НК; *обмеженість [національна]* – УРЕ; *нетерпимість [національна й расова]* – ФСШ; *контрреволюція [буржуазно-націоналістична]* – УРЕ; *егоїзм [національний]*, *антикомунізм* – НК. У семантичній структурі усіх цих слів превалює негативна сема і, ставлячи їх в один ряд зі словом (терміном) *націоналізм*, ми *a priori* переносимо на нього негацію, модифікуємо позамовну дійсність, перетворюючи нейтральне поняття *ідеології* на *ворожнечу*, *зневажливе ставлення*, *нетерпимість* etc.

Аналогічну функцію, однак значно підсилену позамовними чинниками, виконують суміжні та протилежні номінації. Так, групу суміжних одиниць утворюють лексеми *український буржуазний [націоналізм]* – СІС, УРЕ; *сіонізм* – УРЕ; *расизм*, *фашизм*, *колоніалізм*, *маоїзм*, *геноцид* – УРЕ. У всіх аналізованих словниках ці слова номінують форми націоналізму і мають яскраво негативне забарвлення. Суміжні одиниці з позитивною конотацією подають лише СУМ, МЕЕ та ЕУ: *рух за незалежність* – СУМ; *патріотизм* – МЕЕ, ЕУ; *самостійництво* – МЕЕ, ЕУ; *прагнення [мати державу]* – МЕЕ; але не потрапляє до цієї групи *зневажливе ура-патріотизм* – МЕЕ. Натомість групу протилежних понять формують слова та словосполучення: *інтернаціоналізм* – СІС, ФСРЮ, НК, УРЕ, як правило у словосполученнях *пролетарський інтернаціоналізм*, *соціалістичний інтернаціоналізм* та *ідеологія інтернаціоналізму*; *консолідація [національна]*, *рух [антиімперіалістичний, національно-визвольний]*, *солідарність [класова]* – УРЕ; *співробітництво*, *взаємодопомога* – СУМ; *рівність [націй]* – ФСРЮ; *марксистсько-ленінська ідеологія* – НК. Цікаво, що до розряду протилежних потрапило поняття *[націоналізм] пролетарський, соціалістичний* – ФСШ. А у МЕЕ – *гуманізм*, *лібералізм* і уже згадуваний *шовінізм*. І, на відміну від

попередньої групи слів, одиниці протилежної семантики головно конотовані позитивно³, що ще більше негативно забарвлює слово (термін) *націоналізм* і звужує, ба навіть нищить, його основне номінативне значення ‘ідеологія’.

Кваліфікаційні характеристики аналізованої одиниці, як засвідчують наведені фрагменти словникових статей, виявляють різний характер: від негативного до нейтрального і навіть частково позитивного. Наприклад, у СУМі, СІС, ФСШ, ФСРЮ НК, УРЕ лексеми та словосполучення, використовувані для опису *націоналізму*, вартісно навантажені *in minus*: *буржуазний* – СУМ, СІС, НК, УРЕ; *пережиток капіталізму* – ФСШ, ФСРЮ; *реакційний* – СУМ; *контрреволюційний* – УРЕ; *людиноненависницький* – УРЕ. Нейтральна лексема *місцевий* – ФСШ. А у МЕЕ відсутня будь-яка оцінна характеристика, натомість маємо типологічну класифікацію *націоналізму* залежно від форм його вияву та характеру. Тому список слів, які кваліфікують націоналізм у МЕЕ, за винятком *войовничий, державоруйнуючий, екстремістський та реакційний*, складають головно нейтральні лексеми-терміни: *демократичний, державотворчий, євразійський, ідеологічний, інтегральний, ліберальний, оборонний, політичний, правий, радикальний, реформаційний*.

Аналогічно з кваліфікаційною проявляє себе колокаційна специфіка аналізованої одиниці. Так, з одного боку маємо приклади з вартістю *in minus*: *боротьба проти націоналізму* – СУМ; *пережитки націоналізму, реакційний характер ідеології і політики буржуазного націоналізму* – НК; *роздмухування націоналізму* – УРЕ. Нейтральніші, але ближчі до першої групи: *націоналізм панівної нації* – ФСШ; *націоналізм пригнобленої нації* – ФСШ, ФСРЮ; *націоналізм виражає класові інтереси буржуазії, націоналізм у буржуазних країнах*. Та практично нейтральні: *атрибути націоналізму, визначення націоналізму, категорія націоналізму, криза націоналізму, критичний підхід до націоналізму, націоналізм хибний та справжній, питання соціальної бази націоналізму, поняття націоналізму, різновид націоналізму, роль націоналізму, сприйняття націоналізму, ставлення до націоналізму, фахівець з проблем націоналізму, хибні теорії націоналізму* – МЕЕ; *генеза (виникнення) націоналізму* – ЕУ; і *соціальне коріння націоналізму* – УРЕ.

Таким чином, хоча й словники другої половини ХХ ст. коректно з’ясовують основне значення слова (терміна) *націоналізм*, його лексикографічний портрет загалом негативний. Це досягнуто шляхом специфічної побудови словникової статті з використанням слів з вартістю *in minus*, які ототожнюються з лексикографованою одиницею, та слів з вартістю *in plus*, що протиставляються їй. У такий спосіб ‘оцінно-вартісна агресивність’ практично повністю знищує пізнавальний зміст *verbum націоналізм*, що перетворює його на ярлик, на інструмент звинувачення, насилля, образи в СРСР у другій половині ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bartmicki J. Projekt i zaiोजना oglyne siownika aksjologicznego / J. Bartmicki // Jзык a kultura. – 1991. – Tom 2. – S. 197-209.
2. Дашкевич Ярослав. ...Учи неможними устами сказати правду [Текст] : [Історична есеїстка (1989–2008)] / Ярослав Дашкевич. – К. : «Темпора», 2011. – 827 с.
3. Карцевский С. Об асимметричном дуализме лингвистического знака [Текст] / С. Карцевский // История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях / В. А. Звегинцев. – Ч.2. – М. : Из-во «Просвещение», 1965. – С. 85–90.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЇХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ЕУ – Енциклопедія українознавства. Т. 5 / [гол. ред. В. Кубійович]. – Paris – New-York : Молоде життя, 1966. – 400 с.
МЕЕ – Мала енциклопедія етнодержавознавства / [В. П. Андрущенко та ін.; відп. ред. Ю. І. Римаренко]. – К. : Генеза : Довіра, 1996. – 942 с.
НК – Науковий комунізм. Словник / [В.Г. Антоненко, В.Ф. Білик, В.А. Буслинський; ред. В.Г. Антоненко.] – К. : Політвидав України, 1985. – 262 с.
СІС – Словник іншомовних слів / [за ред. О. С. Мельничука]. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1974. – 775 с.
СУМ – Словник української мови в 11-ти томах. Т. 5 / [ред. тому В. О. Винник, Л. А. Юрчук] – К.: Наукова думка, 1974. – 840 с.
УРЕ – Українська радянська енциклопедія. Т. 7 / [за ред. М. Бажана; вид. 2-е.]. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1982. – 1243 с.
ФСШ – Філософський словник / [за ред. Шинкарука В.І.] – К. : Голов. ред. УРЕ, 1973. – 600 с.
ФСРЮ – Філософський словник / [за ред. Розенталь М.М., Юдін П.Ф. Переклад з російського видання 1963 року]. – К. : Політвидав, 1964. – 498 с.

В статтє предложен анализ словарных статей к слову национализм в украинских филологических, терминологических и энциклопедических словарях второй половины ХХ в. Выявлено, что хотя эти словари корректно объясняют основное значение слова (термина) национализм, его обций лексикографический портрет негативен, что достигнуто путем специфического построения словарных статей.

Ключевые слова: словарь, семантика, семантическая структура слова, компоненты значения, национализм.

³ Маємо розуміти, що вартості *in plus* та *in minus* відносні та залежать від системи політичних координат.

The article analyzes the dictionary entries of the word nationalism in Ukrainian philology, terminology and encyclopedic dictionaries from the second half of the XX century. It was found that these dictionaries correctly describe the basic meaning of the word (term) nationalism but it's lexicographic portrait is generally negative, that achieved by constructing the dictionary entries in specific way.

Key words: dictionary, semantics, semantic structure of the word, values' component, nationalism.